

פרשת משפטים

על בגד העני וצעקתו

מלכוד העוני

לא סוד הוא שאחד הגורמים המרכזיים שמנציחים את מצבו של העני, הוא התנאים הכספיים של ההלוואות שהוא לוקח. מי שניגש ללוות כסף, הוא מי שאין לו אמצעים, והמלווה יכול בקלות רבה לנצל את חולשתו, כך שההלוואה תניב עבורו את המקסימום, על חשבוננו של העני. לאור עובדה זאת יש לקרוא את פסוקי פרשתנו, ולראות עד כמה התורה הייתה רגישה למצב ההלוואה, וניסתה להילחם בהנצחת העוני:

אם כֶּסֶף תִּלְוֶה אֶת עַמִּי אֶת הָעֶנִי עִמָּךְ לֹא תִהְיֶה לוֹ כְּנֶשֶׁה לֹא תִשְׁיַמּוּן עָלָיו נֶשֶׁךְ. אִם חָבֵל תִּחְבֹּל שְׁלֵמַת רֶעֶךָ עַד בֹּא הַשֶּׁמֶשׁ תִּשְׁיָבְנוּ לוֹ. כִּי הִיא כְּסוּתוֹ לְבִדָּה הוּא שְׁמֵלְתוֹ לְעָרוֹ בְּמָה יִשְׁכַּב וְהִיא כִּי יִצְעַק אֵלַי וְשָׁמַעְתִּי כִּי חֲנוּן אָנִי (כב, כד-כו).

פסוקים אלה עוסקים במתן הלוואה תמורת משכון. הלכות מרובות נלמדות מפסוקים אלו. הפסוק הראשון נפתח במילה "אם" שמשמעותה לכאורה היא תנאי, דהיינו יתכן שכלל לא תלווה, אולם אם אתה מלווה אז לא תהיה לעני כנושה. אבל רבי ישמעאל דרש את הפסוק אחרת ואמר כי בשלושה מקומות בתורה כתוב 'אם' ומשמעותו היא חובה, ואחד מהם הוא פסוקנו.¹ לפיכך יש לקרוא את המילה אם במשמעות של כאשר. הווי אומר **כשיש לך אפשרות אתה חייב להלוות ולעזור** לעני וכאשר אתה מלווה: "לא תהיה לו כנושה".

מהביטוי בפסוק "אֶת עַמִּי אֶת הָעֶנִי עִמָּךְ" למדו הדרשנים מדרשים שמעודדים לדרך ארץ, מוסר ומידות טובות, וגם כמה הלכות מעשיות. כסיכום לדבריהם פירש עמוס חכם² ב"פירוש דעת מקרא": "בעיני הבריות העני בזוי, אבל אצל הקב"ה הוא חשוב והוא נכבד והוא מקרבו ומחבבו ומכנהו עמי.

אומר "הכלי יקר" כי מקבל ההלוואה נקרא כאן גם בכינוי "עמי" וגם בכינוי הָעֶנִי עִמָּךְ, זאת כדי שנלמד מכאן שני דברים: האחד, שהעני נחשב עבדו של מלך מלכי המלכים, וכל מי שמסייע לעבד המלך יכול להיות סמוך ובטוח שהמלך יפרע חוב זה למלווה. כביכול המלך מחויב לזון את עבדיו והנותן להם כאילו נתן למלך עצמו. הלימוד השני הוא שמתן ההלוואה גורם טובה למלווה יותר מאשר ללווה, ובלשונו של "הכלי יקר":

שיותר העני עושה עמך ממה שאתה עושה עמו ואם כן אתה עושה עמו חיי שעה והוא עושה עמך חיי עולם. אתה נותן לו פרוטה והקב"ה משלם לך פי שנים כפלים... לכך נאמר כאן "את העני עמך", ויכלול לשון עמך לפי שהוא עמך על כן בא לידי עוני כדי לזכותך.

גם "האורח חיים" רואה כאן הדרכה מוסרית ופסיכולוגית למלווה לבל האדם יהסס להלוות ואומר:

¹ מכילתא דרבי ישמעאל כ, כב א. שני המקומות הנוספים הם 1. "ואם תקריב מנחת בכורים (ויקרא ב) 2. ואם מזבח אבנים תעשה לי(שמות כ,כא)

² בפירוש דעת מקרא על ספר שמות לפסוקים אלה

וזה הוא אומרו "אם כסף תלוה את עמי", פירוש אם ראית שהיה לך כסף יתר על מה שאתה צריך לעצמך שאתה מלווה לעמי, תדע לך שאין זה חלק המגיעך אלא חלק אחרים שהוא "העני עמד", ובזה רמז כי צריך לפתוח לו משלו.³

נושה ונשך

בהמשך הפסוק נאמר: "לא תהיה לו קְנִיָּה לֹא תְשִׂימוּן עָלָיו נְשֶׁךְ". בל נטעה לחשוב כי יש כאן חזרה במילים שונות על איסור לקיחת ריבית, ו"לא תהיה לו קְנִיָּה" מקביל וזהה במשמעו ל"לא תְשִׂימוּן עָלָיו נְשֶׁךְ". שתי האמירות נדרשות להלכות שונות. המקובל בעולם – במערכת של מלווה ולווה – הוא היחס המתואר בפסוק מספר משלי: "עֲשִׂיר בְּרָשִׁים מְשׁוּל וְעֶבֶד לְוָה לְאִישׁ מְלֹנֶה" (משלי כב ז). אבל תורת ישראל רוצה לוודא שהיחסים בן לווה למלווה לא יהיו כאלה, ולכן היא מצווה על המלווה "לא תהיה לו קְנִיָּה".

מה הוא נושה? לדעתי, ההבנה הטובה ביותר של המושג בהקשר להלוואה, נלמדת מדברי האישה מבני הנביאים לאלישע הנביא:

וְאִשָּׁה אַחַת מִנְּשֵׁי בְנֵי הַנְּבִיאִים צָעָקָה אֶל אֶלְיָשָׁע לֵאמֹר עֲבַדְךָ אִישִׁי מֵת וְאַתָּה יָדַעְתָּ כִּי עֲבַדְךָ הָיָה גֵרָא אֶת ה' וְהִנֵּשָׂה בָּא לְקַחַת אֶת שְׁנֵי יְלָדָיו לֹא לְעֲבָדִים (מלכים ב ד, א).

החוב הכספי שיש ללווה אצל המלווה והתלות הכלכלית שביניהם, מייצרים מצב שבו למלווה יש כוח בלתי מסויג על הלווה, עד כדי שעבודו המוחלט של האחרון. רק אם יתקיימו חוקים שיגבילו את כוחו של המלווה מחד ויחייבו אותו להלוות מאידך, המצב של הלוואה לא יביא להנצחת מצוקתו של העני. לכן, בניגוד גמור ליחס הנושה לאשה האלמנה מבני הנביאים, מצווה אותנו התורה כי אם הלווה העני לא מסוגל להחזיר את ההלוואה בזמן, אזי, כדברי "האברבנאל": "לא תהיה לו כנושה להכלימו ולצערו על הפירעון, ולא תזמנהו לבית דין עליו לפרוע אותו דבר שהלווית לו. אך תמתין לו עד שירוויח". דברים מעין אלה מצאנו גם ברש"י: "לא תתבענו בחזקה. אם אתה יודע שאין לו, אל תהי דומה עליו כאלו הלויתו, אלא כאילו לא הלויתו, כלומר לא תכלימהו". ואף יותר מכך מפרש האבן עזרא: "ש[לא] ישא לך פנים בעבור טובתך", היינו אל למלווה לצפות לכך שהלווה יגלה כלפיו יחס מיוחד ומתרפס.

האמירה: "לא תְשִׂימוּן עָלָיו נְשֶׁךְ" נדרשת להלכות אחרות. הכתוב תְשִׂימוּן בלשון רבים בא ללמד כי כל מי שמעורב בדרך כלשהיא בהלוואה הניתנת בריבית עובר על לאו מן התורה. הכוונה כאן לא רק למלווה, אלא גם לעדים, לערבים להלוואה ולסופר הכותב את שטר ההלוואה.⁴ ומדוע כל כך החמירה התורה בנשך? "מפני שהוא נושך, שמצער את חברו ואוכל את בשרו".⁵ כלומר, הריבית היא מנגנון שלא מאפשר לעני לצאת מעוניו משום שהוא מעמיק את חובו, אוכל את בשרו.

המשכון

³ אור החיים על שמות כ"ב:כד:ב.

⁴ המקור לכך הוא בבלי בבא מציעא עה ע"ב.

⁵ משנה תורה לרמב"ם, הלכות מלווה ולווה, פרק רביעי הלכה א.

בפסוק כה' התורה מסדירה את עניין המשכון: "אם תבל תחבל שלמת רעך עד בא השמש תשיבנו לו". באיזה מקרה מדובר? מאיר את עינינו רש"י המפרש בעקבות הבנת התלמוד,⁶ שמדובר כאן על הלוואה שניתנה לעני לפרק זמן קצוב. והיה אם במועד הפירעון שנקבע, לא יהיה ללווה יכולת להחזיר את חובו, ואז שליח של בית הדין אמור לקבל מהלווה משכון. זאת כדי שתהיה למלווה ערובה שהחוב יוחזר במועד מאוחר יותר. במקרה כזה ניתנת ללווה ארכת זמן של שלושים יום להחזיר את הכסף ובמשך הזמן הזה מותר למלווה להחזיק את המשכון אצלו, בכפוף למגבלות אליהן מתייחסים פסוקים כה-כו בפרקנו. אם הלווה העני נתן כמשכון שלמה דהיינו בגד שהוא זקוק לו לשימוש יום יומי בשעות היום בלבד, אזי המלווה רשאי לקבל את המשכון בערב לאחר שקיעת השמש, ולהחזירו ללווה בבקר לשימוש ביום הבא. כך ינהג המלווה מידי יום ביומו עד לפירעון ההלוואה. יתכן גם מצב הפוך, שהמשכון הוא בגד לילה שלו זקוק העני, ואז מותר להחזיק את המשכון בכל יום אבל לעת ערב חייב המלווה להחזיר את המשכון לעני למשך הלילה עד לבוקר הבא. לפי הבנת חז"ל השלמה המוזכרת כאן הינה דוגמא בלבד, והדין נוהג בכל כלי שהלווה זקוק לו לשימוש ביום או בלילה.

בפסוק כו נאמר:

כי היא כסותו לבדה הוא שמלתו לערו במה ישכב והיה כי יצעק אלי ושמעתי כי חנון אני.

חלקו הראשון של הפסוק ברור, זו היא ההנמקה לכך שהמלווה צריך להחזיר ללווה את המשכון בכל יום ויום, למרות שבכך יש לו טרחה רבה. חלקו השני של הפסוק דורש הסבר שהרי נראה היה כי החזקת המשכון עד לפירעון ההלוואה היא פעולה מותרת על פי דין. אומרת התורה כי במקרים רבים זו פעולה מותרת, אבל במקרה של עני שיש לו בגד חיוני יחיד בין ליום ובין ללילה, אתה המלווה חייב להחזיר לו את בגדו לזמן שהעני זקוק לו וכך לנהוג מידי יום. אומר הקב"ה: אם העני הזה יצעק אלי אני אשמע את צעקתו והסיבה לכך שאשמע היא שמידתי היא "חנון". מפרש ה"בכור שור":

כי התורה מחנכת אותנו כאן להתנהג לפני משורת הדין כפי שנוהג הא-ל עצמו שמידתו חנון. ואף על פי שבדין אתה בא עליו שלקחתו בשביל מעותיך, אני חנון ואיני רוצה שתרחיקנו יותר מדאי מאחר שאין לו ועשה לו לפני משורת הדין מטעם כי חנון אני.

צעקת העני

על מה יצעק העני? יתכנו שתי אפשרויות להבנת הצעקה. האחת, העני צועק לפני אלוקים על כך שלא הוחזר משכונו, ואין לו מה ללבוש. במקרה כזה צעקתו תשמע: הא-ל רומז כי הוא יפרע מן המלווה שנהג שלא כהוגן. אפשרות שניה היא שהמלווה אכן נהג כשורה והשיב את המשכון; והעני באופן הדדי יצעק לקב"ה להתפלל בשבחו של המלווה ולבקש מהקב"ה לגמול למלווה על התייחסותו. והקב"ה יהיה גומל חסדים להולכים בדרכיו ויעשה חסד עם המלווה.⁷ לי נראית יותר האפשרות הראשונה לפיה העני צועק מתוך מצוקתו. ברוח זו מצאנו גם בדברי "הספורנו":

⁶ בבלי בבא מציעא קיד ע"ב, והלכות נוספות המוזכרות להלן נידונות בדף קיג ע"א מהמשנה ואילך.
⁷ מצאנו במפרשים השונים את שתי הגישות: הכלי יקר והמלבי"ם, מפרשים את הצעקה כתלונה ופירוש דעת זקנים רואה אותה כשבח או תודה של העני למלווה. ויש מפרשים כמו החיזקוני שהביאו בפירושם את שתי האפשרויות.

ושמעתי כי חנון אני, אף על פי ש[העני] לא יוכל לצעוק עליך חמס שהרי הוא חייב לך, מכל מקום כשיצעק אלי על עניונו הגורם לו להיות ערום בלי לבוש על ידך, אתן לו קצת ממה שהייתי חונן אותך יותר על סיפוקך כדי שתוכל לפרנס בו אחרים.

בפירושים אחרים מודגשת במיוחד אוזנו הכרויה של הקב"ה לזעקת כל הקוראים אליו, ונאים ויקרים הם דברי ה"כלי יקר":

יאמר שאם זה העשיר יהיה אוטם אזנו מזעקת דל, אל ידמה בנפשו שבעבור זה אבדה תקוותו של העני אלא כי אם יצעק אלי ושמעתי, כי אם הוא אכזרי אני איני כמותו אלא ושמעתי כי חנון אני.

"פירוש הטור" מדגיש את הקשבת הא-ל לכל קוראיו, בלא קשר האם צדיקים הם אם לאו:

שלא תאמר לא אחבול שמלת הצדיק אבל שאינו של צדיק אחבול, על כן אמר כי חנון אני ושומע אפילו צעקת שאינו הגון כל מי שמתחנן אלי.

כללו של דבר, התורה ידעה הן את נפש האדם והן ואת נפתולי עולם המעשה בכל הקשור להיבט הכלכלי שלהם. לכן התורה מתווה דרך מאזנת, המאפשרת התחשבות בחלשים אך זאת במידה שלא תמנע מהחזקים להלוות.

בפרשת כי תבוא נאמר:

את ה' האמרת היום להיות לך לא-להים וללכת בדרכיו ולשמר חקיו ומצותיו ומשפטיו ולשמע בקלו. וה' האמירך היום להיות לו לעם סגלה פאשר דבר לך ולשמר כל מצותיו. ולתתך עליון על כל הגוים אשר עשה לתהלה ולשם ולתפארת וללהייתך עם קדש לה' א-להיך פאשר דבר (דברים כו, יז-יט)

מהי כוונת הכתבו "לתתך עליון"? ממה נגזרת העליונות של האומה הישראלית? יש לכך ודאי פירושים רבים, להבנתי מדובר בין השאר על ההתנהגות הסוציאלית המתחייבת משמירת מצוות התורה. התנהגות שהביאה לכך שכבר לפני למעלה משלושת אלפים שנה התורה מצווה על אבותינו נורמות מוסריות שקשובות לעני ומאפשרות לו לצאת ממעגל העוני בו הוא נתון. אשרינו מה טוב חלקנו ומה יפה ירושתנו.⁸

---

⁸ גישת התורה בנוגע למותר ולאסור באשר למשכון, המכונה בלשון מקרא גם "עבוט", עומדת כעמוד של מצפן מוסרי בהשוואה למה שהיה מקובל עד לאחרונה בעולם. **עבוט** הוא חפץ הניתן כמשכון, המשמש כערובה להלוואה. העבוט הוא לרוב חפץ בעל ערך כשעון או תכשיט. בית העבוט הוא המקום לקבלת חפצים הניתנים כעבוט ולמכירתם כאשר ההלוואה לא הוחזרה. יש לציין שבתי עבוט פעלו במקומות רבים בעולם, למשל באנגליה של המאה ה-19 היו לא פחות מ-4400 מוסדות כאלו. רוב בתי העבוט גבו שעורי ריבית לא הוגנים, שפעמים והגיעו ל-20% לשנה. לפיכך המלווים איבדו בשל העבוט גם את המעט שעוד היה להם. (הערה זו נכתבה על סמך Jennifer Tate Becker(2014) Round the Corner: Pawnbroking in St. Louis (the Victorian Novel Washington University in St. Louis